

educació permanent, col·lectius vulnerables i autoritarismes quotidians

Q **42**

17
2013

Aquest número ha estat coordinat per David Abril, Universitat de les Illes Balears

editorial

carpeta

Pedagogia de la memòria, una resposta als autoritarismes de gènere

Isabel Carrillo Flores • 5

Un recorregut d'investigació-acció des de la pedagogia de Paulo Freire en l'aprenentatge de l'italià com a L2 en adults

Alessio Surian, Consuelo Surian • 14

Protegir-nos per canviar el sistema, l'experiència de les defensores de drets humans a Mesomèrica

Marusia López • 24

Radicalització, famílies extremistes i altres metàfores: relat d'un viatge enlloc

Alberto Izquierdo Montero i Teresa Aguado Odina • 28

contínua

La pedagogia de l'oprimit, fonament freireà de l'educació popular

Marco Raúl Mejía J. • 37

persones, territoris i experiències

La Participació Ciutadana en els contextos d'exclusió: el cas del barri de la Coma

Rosario Faet Gallur • 85

Removent runes: encarnant els silencis d'un passat violent: una simbiosi necessària

Julia Estela Monárrez Fragós • 90

Educació per a la Salut (EPS) amb Persones que Exerceixen Prostitució (PEP).

Ana Mascaró Garcia • 97

Estratègia Anti-rumors

Ramon Sanahuja • 100

investigació

Sobrietat i riquesa educativa en una època de transició. Educació informal en els moviments de les economies diverses

Antonia de Vita • 107

arxiu

fotografia

«Menos jaulas y más aulas» • 121

dialògica

És l'educació, estúpids!

Salomó Marquès i Sebas Parra • 123

llibres

La "polis" segrestada. Propostes per a una Ciutat educadora

Consol Aguilar • 133

Sumari

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

Removent runes: encarnant els silencis d'un passat violent¹

Julia Estela Monárrez Fragós
Traducció: Manuela Fuentes Martínez

Introducció

Este assaig explora, en el context del procés de Pau a Colòmbia², la importància que tenen les pràctiques de la custòdia de la memòria de les persones desaparegudes, a través del treball d'una dona feminista, activista i acadèmica: Sandra Milena Álvarez Ramírez, del Col·lectiu Agre Art. Reflexiona el seu treball a la llum de la memòria col·lectiva de Michael Pollak; la memorialització d'Estela Schindel; l'acció política de Hannah Arendt, i l'acció col·lectiva feminista de Sarah Ahmet. Sandra Milena, ens ofereix un exemple extraordinari de com les dones s'ocupen dels horrors que les guerres deixen en els cossos absents i en els territoris trencats. El text s'enfoca en les accions que Sandra Milena emprén, i la relació que ella manté amb el passat violent i amb el present pel qual lluita.

En el nostre món, hi ha un disposar pervers de la vida i l'existència de milers de persones a la qual cosa se li ha denominat desaparició forçada. Si bé, els que són desapareguts majoritàriament són els homes; els que s'encarreguen de reclamar-los, són les dones (Amnistia Internacional, 2019). Entre l'absència del cos i del llenguatge, de la figura del desaparegut, apareixen, en primer lloc, els seus familiars que el guarden en la memòria mitjançant la recerca i el reclam de justícia. No obstant això, també estan presents altres figures: aquelles que no són part de l'entorn familiar de la figura allunyada i retirada per la força; no obstant això, sí la reclamen com a part de la memòria perduda i ultratjada d'un subjecte públic sostret de la seua comunitat. Per tant, estes figures també es converteixen en portadores de la memòria suspesa. En aquest disposar pervers de l'existència de les persones, em pregunte: com encarna, una portadora de la memòria, eixos cossos esvaïts i eixes memòries silenciades, en nom de la veritat i la justícia? En este sentit, la seua desaparició forma part d'una experiència a vegades, no viscuda, però sí que transmesa, a través dels anys.

¹ Aquest article és producte de la beca que em va atorgar el Consell Nacional de Ciència i Tecnologia, en el marc de la convocatòria: "Suports per a Estadets sabàtiques vinculades a la Consolidació de Grups de Recerca 2018" a la Universitat dels Andes, a Bogotà, Colòmbia, amb el Dr. Alejandro Castillejo Cuéllar, amb el projecte de recerca: "el lloc de la memòria en el sofriment social de familiars de víctimes de desaparició forçada i tortura." Agraïxo al professor Castillejo Cuéllar el canvi de paradigmes que em va proporcionar, per comprendre la violència i la pau amb altres ulleres. Igualment, agraïxo a la Llicenciada Sandra Milena Álvarez Ramírez, que em va brindar els seus sabers per apropar-me a aquests temes que fan mal. A la Mtra. Estimada Benavides de l'organització Fundació Escoles de Pau, per tot el seu acompanyament. Qualsevol falta o falles són la meua responsabilitat.

² El procés de Pau a Colòmbia va ser signat el 26 de novembre de 2016, no sense grans obstacles que es van interposar i encara continuen, per dur-lo a bon port.

Arguments i visions teòriques

Acostar-se a altres indrets per a preguntar sobre la recuperació de les memòries de les persones desaparegudes, de les absents i de la violència de l'Estat i d'altres poders que actuen amb, o en contra de l'Estat, em va portar, a indagar sobre esta pràctica a Colòmbia. L'experiència d'este país andí se situa en un cas extrem de violència contra la humanitat d'homes i dones, durant una llarga etapa de terrorisme d'Estat, que s'ha denominat, conflicte armat intern³. En este context i en raó d'este conflicte, es presumeix que són més de 120,000 persones les que falten en este país (PNUD, Colòmbia, 2019). Aquells que ja no estan i es troben absents, per a la Unitat de Recerca de Persones donades per Desaparegudes⁴, són les víctimes de desaparició forçada, les segrestades, les reclutades il·lícitament, o les desaparegudes en les hostilitats, ja es tracte de combatents regulars o irregulars: les primeres van ser membres de la força pública; en la segona categoria, se situen els grups armats al marge de la llei (UBPD, 2019). Siga quina siga la modalitat, en la desaparició: "hi ha un buit, un forat i eixe buit són els desapareguts" (Jablonka, 2016). El tema de l'absència, de la desaparició, del que no es pot ja recuperar, d'allò que s'ha perdut, és un tema que m'interessa, donada la situació que preval a Mèxic. Al meu país, també hi ha forats, buits, clavills i esquerdes, com en la vida colombiana: són la gent "que es va volatilitzar, que està absent per a sempre" (Jablonka, 2016), a partir de la mal anomenada Guerra contra les Drogues que es va iniciar, formalment l'any 2006.

En este assaig, el meu objectiu és investigar la forma com les persones -no familiars de desapareguts/es- es relacionen en el present amb un passat dolorós mitjançant un procés divers d'activitats i accions que recorden a la persona escindida i el context en el qual va ser desapareguda. Amb la intenció de donar resposta a la pregunta inicial, utilitze un acoblament epistemològic en què primen els conceptes teòrics de la memòria col·lectiva des de l'òptica constructivista de Michael Pollak; les pràctiques de memorialització d'Estela Schindel, reprenc l'acció política de Hanna Arendt; i finalment, la concepció del col·lectiu feminista de Sara Ahmet.

"Per a Michael Pollak, en la memòria col·lectiva, es conjunten els elements següents: la desaparició és un fet social, en el qual el subjecte està ací encara i és fixat per aquells que el guarden en la memòria i en la forma en que el recuperen. Són els i les actores que a través de "processos [...] intervenen en el treball de constitució i formalització de la memòria" (2006:18). Ho fan, des de la figura de qui ha sigut exclosa/o, marginada/o i que, com a memòria subterrània es troba al marge del text de la memòria oficial i de la memòria nacional. Les i els actors, a l'expressar la seua postura metodològica en vers les persones desaparegudes, les insereixen en la disputa per la memòria, la qual es dona en moments de crisi, en els quals, les memòries fragmentades i perifèriques emergeixen en l'espai públic (Pollak, 2018). Estos records entren en la "memorialització", la qual, en paraules d'Estela Schindel -i en la tradició política de Hanna Arendt-

³ De cap manera em proposo fer una anàlisi o reflexió sobre aquest procés històric de violència que ha viscut aquesta nació de la Nostra Amèrica, per més de 50 anys; no puc parlar sobre una experiència complexa i des del meu qualitat d'una estrangera ignorant. Només diré que en aquesta llarga data de violència han prevalgut actors, factors i lògiques diverses, inserides en interessos polítics i econòmics que han consolidat un Estat nació amb base a l'exclusió humana i territorial de ciutadans sol ús (González i Molinares, 2010, citats per Garrido, 2019). El que m'interessa és la disputa de la memòria, del que ha passat a centenars de milers de persones desaparegudes, a través d'altres veus que els busquen i els recorden, perquè no quedin en l'oblit.

⁴ La Unitat de Recerca de Persones donades per desaparegudes, és un òrgan que emana del Sistema Integral de Veritat, Justícia, Reparació i No Repetició. És part de la construcció d'una pau que perduri a Colòmbia, després d'una llarga història de conflicte armat, i que comença a consolidar-a partir de l'any 2016 en els diàlegs de la pau, dut a terme primer a Oslo Noruega, després a La Havana, Cuba. La

seva acció extrajudicial i humanitària, se centra en la recerca de persones desaparegudes, en aquest context i en resposta a les demandes de familiars i organitzacions de la societat civil que els busquen incansablement i desitgen saber la veritat.

⁵ A Mèxic, no se sap quantes persones han estat desaparegudes. Al gener del 2019, es va informar que d'acord amb Registre Nacional de Persones Desaparegudes hi ha un total de 40.180. Des d'una altra comptabilitat, una persona és desapareguda cada 90 minuts.

és “un impuls actiu i una voluntat d'incidència política” amb iniciatives que se separen d'allò privat i “posen alguna cosa en moviment a l'esfera pública i els efectes de la qual, impredecibles i irreversibles, creen les condicions per a la història futura”(2009:67). Les iniciatives, per descomptat, són variades i comprenen diversos gèneres.

Ara bé, els que emprenen estes accions són actores de canvi que lluiten per afirmar la veritat i la dignificació del subjecte escindit. Estes accions, des de la postura de Hannah Arendt, mereixen ser llegides com “l'activitat política per excel·lència” (2009:23), les quals, tenen un naixement i una missió: preservar en el món al subjecte rebutjat. A través de la paraula i l'acció, s'insereix en el món d'allò humà a qui ha sigut deshumanitzat. Les accions tenen de particular que són fetes per un grup; els que realitzen estes accions, esperen que les societats les facen seues, a fi de mantenir la memòria de la persona desapareguda. Eixa memòria que en els temps de guerra es manté subjugada; però que, una vegada que apareix una etapa de transició -com els Acords de Pau - necessita reposicionar-se en un espai públic i de llibertat, a fi de conèixer la veritat i la justícia. Respecte d'això Alejandro Castellet Cuéllar (2017), planteja una paradoxa per al cas de Colòmbia, com a exemple d'una societat en transició, encara escindida entre les violències d'un passat que la va fracturar, i la il·lusió de transitar cap a una “nova nació” (22). Esta incongruència entre les continuïtats de la violència i la lluita per la pau, deuen llegir-se a la llum del “capitalisme global contemporani” (22) que incideix en les violències estructurals del cos i del territori colombià.

“En esta tessitura, Sara Ahmet (2017), concep l'acció feminista, com a part d'un moviment que naix de la injustícia, de la comprensió que quelcom està malament; que hi ha una injúria, un greuge que necessita ser reparat, rectificat, esmenat, compensat. Eixe és l'origen d'un col·lectiu feminista “que crea i és creat pel moviment”(5). El moviment es troba en perenne dinamisme, i fa nexes “per a transformar el que existeix”(3), per mitjà d'accions que es van aconseguint l'una darrere de l'altra. “Un moviment feminista és un moviment polític col·lectiu”(3). L'acció del grup es cristal·litza en el moviment que crea el col·lectiu. Només em resta afegir que els greuges estan emmarcats en estructures injustes, que no permeten a les persones habitar el món en dignitat, siga per desigualtats en la distribució de la riquesa, conflictes polítics que emanen dels d'interessos aliens a les grans majories, però que tenen efectes en la seua llibertat a través del que Judith Shklar anomena “crueltat institucionalitzada (2018:57). La crueltat, per a esta autora, és: “la deliberada imposició de danys físics -i amb conseqüència emocionals-sobre una persona o grup més dèbil per part d'altres més forts que es proposen aconseguir algun fi, tangible o intangible” (55- 56).

La ruta metodològica

Davall el marc del projecte d'investigació al qual em referisc a l'inici d'este article, vaig tenir el privilegi de conversar amb Sandra Milena Álvarez Ramírez, ella em va con-

cedir una entrevista el dia 6 de febrer de 2019. Les dos havíem sigut presentades per la mestra Amada Benavides, Presidenta de la Fundació Escoles de Pau, a un esdeveniment que es va dur a terme el 25 de novembre en el Parc Nacional de Bogotà, Colòmbia, en el marc de l'activitat de l'Eliminació de les violències de gènere: Jo vaig participar amb l'activitat Llibres Vius, de la Biblioteca Humana⁶; vaig ser el llibre *Feminicidi*. Per la seua banda, Sandra Milena, fundadora del Col·lectiu Agre Art, va presentar una *performance*, una Sembra de cossos gramaticals, amb el tema del feminicidi.

Sandra Milena es defineix com una activista política, sociòloga, feminista i dret humanista que treballa i busca incidir políticament en el tema de la desaparició forçada des de fa 17 anys⁷. Ella explica:

“tinc un col·lectiu que s’anomena Agre Art i des d’eixe col·lectiu [que] és com una metodologia que treballem, per a fer la denúncia en contra del que succeeix; abans, durant i després de les 23 operacions de la comuna 13. [Així] com l’acompanyament; també, si es vol, de les senyores que han estat ací com per molts temps... fent la denúncia al que succeeix ací en el territori”

El cos i el territori, igual que “les senyores” o siga les dones que busquen les seues persones desaparegudes -siguen mares, mullers, filles o germanes- són indissociables, per a esta actora social de la memòria, de violències que estan en eixa terra i en eixos cossos que “han sigut empresonats” i no se’ls ha “permés el poder fer la reflexió del que va succeir allà en eixe lloc. Que encara no sabem la veritat del que va succeir, de per què va passar,” refereix Sandra Milena.

En les accions que realitza Sandra Milena, es troba l’empremta feminista de conèixer l’ús de la crueltat des de la diferència sexual dels cossos. Al mateix temps, de que allò personal és polític.

Algunes dones [i] xiquetes que van ser desaparegudes, durant les operacions militars en la tretze... van ser cossos detinguts, van ser cossos que van ser torturats i que a més, quan els van trobar, els van trobar amb violència sexual, perquè no tenien la roba interior o perquè les havien empalat.

A mi m’afecta este tema perquè jo tinc amics i amigues desaparegudes; persones molt pròximes. Eixes mateixes mamàs són les mamàs dels meus amics. Llavors, per això, hi ha un acostament amb el tema des de la part vivencial. Però, des del tema acadèmic, ha sigut més des de la denúncia.

En esta dimensió, relata Sandra, pot fer un ús de la metodologia dialògica⁸, per a poder construir les històries de les persones desaparegudes, netejar el bon nom d’elles, i indagar “eixa participació política, que s’activa des de les dones per a eixa recerca, i com han incidit políticament en diferents espais. També com es canvia des d’allò individual cap allò públic” Tant les dones, les que busquen les seues persones desaparegudes, com Sandra Milena, fan tot el que es pugua per portar a altres espais el que els va succeir ací.

- ⁶ La Biblioteca Humana és una iniciativa que neix a Dinamarca l’any 2000. És una aportació de l’ONG “Stop the Violence” Amb aquest projecte es busca promoure el respecte, la tolerància, el diàleg intercultural i l’exercici ple dels drets humans. A la biblioteca humana, els llibres no són de paper, sinó persones que estan obertes a compartir les seves experiències de discriminació i violència, amb altres persones, per condicions de classe social, gènere, racialització, lloc d’origen, etc. Amb aquesta metodologia s’aspira a construir societats obertes a la diferència i a la cultura de pau. Per a més informació veure el lloc <https://livinglibrary.me/en/>
- ⁷ El 16 i 17 d’octubre de l’any 2002, el govern del president Álvaro Uribe, va orquestrar l’Operació Orión, a la Comuna 13 de Medellín, Colòmbia. L’objectiu era desmantellar els grups guerrillers -l’Exèrcit d’Alliberament Nacional (ELN); les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia (FARC), i altres cèl·lules guerrilleres que es trobaven en aquest barri. Juntament amb diferents forces de seguretat de l’Estat, les Autodefenses Unides de Colòmbia (AUC), i el grup paramilitar Bloc Cacic Nutibara van deixar com a resultat un deixant de mort, desaparició forçada,

execucions extrajudicials. Els cossos de les víctimes, en la seva gran majoria població civil, van ser llançades a un abocador que es troba en aquesta àrea i es coneix com La Escombrera. Fins a la data, encara no se sap quantes persones van ser dipositades en aquesta gegantina fossa comuna. https://www.youtube.com/watch?v=L6g_RFvxZpo&feature=youtu.be. Agraïxo a Jenny Paola Buitrago, de l'Equip justícia transicional i lluita contra la impunitat, Oficina de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides a Colòmbia, per referir-me a aquest vídeo. Bogotà, Colòmbia 19 de novembre, 2018.

⁸ Al·ludeix a les rutes que es tracen, des dels diàlegs de l'horitzontalitat, el respecte a la diversitat d'arguments i conscients de les diferències de poder, per poder arribar, com a col·lectius, a accions de comú acord, amb els qui participen en aquestes activitats de denúncia.

Sandra relata que les seues accions han passat per diversos moments. Al principi, es van centrar a fer la denúncia del que estava succeint en l'Enderroc, a través d'històries de vida, casos, grups focals, les històries de les dones que busquen als seus desapareguts. Ara ho fa des de la fotografia, des dels periòdics, per a rescatar, eixe reconeixement que tenen eixes dones, construït al llarg dels anys, on no sols són les víctimes; sinó eixe reconeixement que se li fa socialment, que siga efectivament com una dona que ha incorregut a fer eixa denúncia, sense necessitat que es perda eixa essència que tenim com a éssers humans, com la que està buscant un ser humà i és un ser humà [el] que està activant eixa tasca.

Com a exemple mostre la següent fotografia del col·lectiu Agre Art

Font: Sembra Cossos Gramaticals: Perquè la violència de gènere no siga ni una ombra. 25 de novembre de 2018, Bogotà; Colòmbia. FOTOGRAFIA JULIA MONÁRREZ.

Els cossos de les dones que apareixen en esta fotografia, són cossos que es “semblen” són cossos marcats per la violència en contra de la dona. Les persones que assisteixen a esta posada en escena, poden acostar-se a estes dones; i, abraçar-les, preguntar, mostrar la seua solidaritat: són les cuidadores. Junt amb elles -no en esta foto- apareix un grup musical que també els acompanyen. Després s'uneixen les persones que assisteixen a la sembra i en un cercle dansen al seu voltant per a emparar-les.

Sandra espera, que: “tot això que un fa que efectivament interpel·le a la societat” i volguera que la gent no sols es connecte mentre es du a terme l’acció, sinó també en el que es va generant des de la campanya, quan es va realitzar l’acció de cossos gramaticals i després quan queden les fotografies i altres coses... Perquè jo esperaria que sí, que les organitzacions que acompanyen, que formen part com eixa xarxa d’afectes de cossos gramaticals, que efectivament també puga multiplicar eixa connexió per a continuar fent una crida d’atenció que açò no pot tornar a passar, ni en este país ni en el món. És per això que jo crec que li pose tant cor al tema, perquè sí. Tot açò és el que m’interessa recuperar, la memòria de les persones que han sigut esvaïdes, ocultades, anul·lades, es torna un acte de justícia, ja que la vida els va ser desestructurada, als que van desaparèixer, a les seues famílies i als que van observar el crim. Els records d’estes violències, inscrites en situacions límits, són memòries d’horror. És l’experiència d’un esdeveniment crític on la violència política, la violència dels grups guerrillers, els grups paramilitars i altres que actuen en context i en raó d’esta situació bèl·lica, infligeixen dolors indicibles a les persones.

Sandra Milena va nàixer enmig d’una guerra a Colòmbia i d’una forma o una altra continua vivint en ella. Ella, des de diversos gèneres, i amb llenguatges al·legòrics diversos “sosté eixa tensió productiva entre silenci i paraula” (Baer, 2006: 103). El patiment De l’Altre la interpel·la i la mou a actuar des d’allò personal al col·lectiu; des d’allò privat al públic. Com a portadora de la cruel memòria de la desaparició forçada, la manté, a través de cossos presents que sostenen als cossos absents, a fi d’assenyalar la injustícia comesa en contra de la humanitat dels que no estan i dels qui el busquen. Estos patiments no són individuals, són producte d’un context que els va victimitzar; mentre estes accions inicien esta desconstrucció i reposició de la dignitat humana ofesa en el passat; el futur d’estes accions, encara està per veure la seua culminació.

Referències bibliogràfiques

- AHMED, Sara, 2017, *Living a Feminist Life*, London, Duke University Press.
- ÁLVAREZ, Ramírez, Sandra Milena, 2019, Conversación, Bogotá, Colombia; 6 de febrero
- AMNISTÍA INTERNACIONAL, 2019, “Desapariciones Forzadas”, <https://www.amnesty.org/es/what-we-do/disappearances/>, consultado 14 de junio de 2019.
- ARENDRT, Hannah, 2009 *La condición humana*, traducción Ramón Gil Novales, Buenos Aires: Paidós.
- CASTILLEJO CUÉLLAR, Alejandro, 2017, *La ilusión de la justicia transicional: perspectivas críticas desde el Sur global*, Alejandro Castillejo, editor y compilador, Bogotá, Universidad de los Andes.
- GARRIDO CEDEÑO, Susana Angélica, 2019, “Compartiendo el dolor”: acciones políticas de mujeres familiares de personas desaparecidas en Tijuana, México y Medellín,

- Colombia para reivindicar a las víctimas de desaparición”, Tesis doctoral, Tijuana, Baja California, México, El Colegio de la Frontera Norte.
- JABLONKA, Ivan, 2016, “Diálogos transatlánticos: Ivan Jablonka”, *Canal Encuentro*, <https://www.youtube.com/watch?v=4EwenvbzfFow&t=943s>, consultado 14 de abril de 2019
- POLLAK, Michael, 2006, *Memoria, olvido, silencio. La producción social de identidades frente a situaciones límite*, traducción Christian Gebauer, Renata Oliveira Rufino y Mariana Tello, revisión Ludmila da Silva Catela, Buenos Aires, Argentina, Ediciones Al Margen.
- PNUD, Colombia, 2016, “Apoyo a la Unidad de Búsqueda de Personas Desaparecidas”, <http://www.co.undp.org/content/colombia/es/home/projects/apoyo-a-la-unidad-de-busqueda-de-personas-desaparecidas-.html>, consultado 14 de junio de 2019.
- SCHINDEL, Estela 2009 “Inscribir el pasado en el presente: memoria y espacio urbano”, en *Política y Cultura*, núm. 31, pp. 65-87.
- SHKLAR, Judith, 2018, *El liberalismo del miedo*. Traducido por Alberto Ciria y Ricardo García Pérez, Barcelona, Pensamiento Herder
- UBPD, Unidad de Búsqueda de Personas dadas por Desaparecidas, 2019, “Sobre la búsqueda” <https://www.ubpdbusquedadesaparecidos.co/sobre-la-busqueda/>, consultado 14 de junio de 2019